

УДК 811. 161. 2 : 373

Надія Кудикіна

МОРАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розкрито роль української літератури як одного з провідних навчальних предметів у формуванні моральних відношень учнів шкіл з національними мовами викладання, показано їх зв'язок із соціально-культурною компетентністю школярів. Визначено основні принципи реалізації соціокультурної лінії навчання у процесі літературного читання у загальноосвітніх навчальних закладах зазначеного типу. Виокремлено взаємопов'язані етапи опрацювання літературних творів на уроках.

Ключові слова: *школи з національними мовами викладання, українська література, соціально-культурна компетентність, моральні відношення.*

Постановка проблеми. Українська держава активно сприяє задоволенню етнокультурних потреб національних меншин: відродженню їхніх звичаїв і традицій, всебічному розвитку мови й освіти, аматорському та професійному мистецтву, охороні та збереженню пам'яток історії й культури, заснуванню періодичних видань.

Значна кількість дітей навчаються в Україні мовами національних меншин. Україна є однією з небагатьох держав, де представникам даної групи громадян надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою (як правило, в європейських країнах національні меншини навчаються лише рідної мови, історії та культури). У тих випадках, коли представники національних меншин не проживають компактно, в українських школах для п'яти і більше дітей дозволяється відкривати окремі класи.

Перед сучасними школами України з національними мовами викладання постають складні завдання реформування і значного оновлення. У підсумку ефективність викладацької діяльності педагогів вимірюється тим, наскільки у випускників сформовано позитивне відношення до активного життя в суспільстві, до визначення свого місця в широкому соціокультурному полімовному просторі, самореалізації в ньому. По суті, означене відношення відповідає змісту терміна – «соціокультурна компетентність».

Аналіз основних досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти проблеми формування соціокультурної компетентності у дітей різних вікових груп висвітлено в дослідженнях сучасних учених (Т. Алексєєнко, О. Доукіна, К. Журба, В. Постовий, Т. Кравченко, О. Хромова та ін.). Основні проблеми викладання літератури знайшли відображення у працях багатьох учених, серед них: виокремлення наукових підходів до вивчення літературного тексту (Г. Гуковський, Ю. Лотман, О. Білецький); осмислення літературного твору в контексті вміщених у ньому проблемних ситуацій (Л. Добраєв); методика поглибленого вивчення змісту літературного твору (М. Рибникова, Н. Молдавська, В. Голубков); лінгвістичний аналіз художнього тексту (Л. Гетман, Л. Новиков); організація самостійної роботи учнів із текстом художнього твору (М. Качурін, В. Кучинський); читання художнього тексту як засіб пізнання його особливостей (Є. Квятковський, Б. Корман, М. Кудряшов).

Вивчення філософських, літературознавчих, психолого-педагогічних та методичних досліджень засвідчило, що проблема формування соціокультурної компетентності шляхом літературного читання учнів шкіл національних меншин на сьогодні є малодослідженою. Натомість в епоху глобальних економічних і політичних змін суспільство зазнає глибокої кризи, піддається процесам соціальної та духовної деформації. Відбувається руйнація усталених морально-етичних норм, що негативно позначається на соціалізації підростаючого покоління. Незважаючи на певні наукові напрацювання з проблеми формування соціокультурної компетентності учнів

загальноосвітньої школи, залишаються недостатньо вивченими теоретичні основи формування моральних відношень учнів засобами української літератури як важливого складника соціокультурної компетентності.

Доведено, що на учня суттєво впливають відношення дорослих та дітей один до одного в родині, в школі, а також їх зразки, про які він дізнався із кінофільмів, телесеріалів, літератури. В умовах школи з метою формування соціокультурної компетентності серед іншого використовується література – особлива форма відображення дійсності, соціально-культурний феномен, який у художній формі передає інформацію про різноманітні аспекти навколишнього життя, людські відносини, внутрішній світ людей. Літературні твори різнобічно характеризують людську особистість, центральним елементом якої, за словами В. Мясичева, є відношення [6, с. 23].

Метою статті є розкриття теоретичних засад формування моральних відношень учнів шкіл із національними мовами викладання засобами літератури в контексті соціокультурної компетентності учнів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення літератури у 5 класі в школі національних меншин пов'язане з її багатограним впливом на емоційно-почуттєву сферу, художньо-образне мислення, свідомість і підсвідомість дитини. Література, презентуючи культуру та її нормативні особливості через цінності, яких дотримуються дійові особи різних творів, сприяє художньо-естетичному та моральному розвитку школяра та стимулює готовність наслідувати кращий зразок людського ставлення.

Відношення при цьому розглядають як поняття, що виражають цінності й налаштовують людину діяти чи реагувати на навколишню дійсність певним чином. Відношення – це не те ж саме, що й цінності, але ці два поняття тісно взаємопов'язані. Цінності – це відносно загальні переконання, які або визначають, що є правильним і неправильним, або визначають спільні для окремої групи, народу пріоритети. Як зазначає Л. Гриневич, нова школа має сформувати у випускників ядро знань, але крім цього вміння застосувати їх у

житті для вирішення життєвих і професійних проблем, і цінності, відношення, опираючись на які, молода людина може аналізувати ту чи іншу ситуацію [5].

Цілком логічно ключовим науковим підходом у дослідженні поставленої проблеми є використання соціокультурного підходу. В довідкових джерелах він розглядається як методологічний підхід, у межах якого суспільство презентується як цілісна соціокультурна система в єдності культури і соціальності, що створюються і перетворюються діяльністю людини [8, с. 355 – 336]. Культура і соціальність вивчаються не ізольовано, а є складовими суспільства як цілісної системи.

З позицій соціокультурного підходу особистість, суспільство і культура утворюють нерозривну тріаду і є невіддільними аспектами структури соціокультурної взаємодії. Особистість виступає як суб'єкт взаємодії, а суспільство – як сукупність взаємодіючих індивідів та їх відношень. Культура виступає як сукупність значень, цінностей і норм, якими володіють ці індивіди і які вони реалізують у процесі взаємодії. У контексті соціокультурного підходу культурна складова суспільства – це засоби і результати діяльності суб'єкта (суб'єктів), як матеріальні, так і духовні – граничні смисли, ідеї, цінності і норми, мотиваційні установки, символи, способи і зразки діяльності, твори мистецтва, матеріальної культури та ін.

Культурний компонент дає змогу суб'єкту не тільки розпізнавати, а й транслювати і генерувати нові смисли діяльності, що є необхідною умовою його становлення як особистості. Соціальна складова є сукупністю відношень суб'єктів (економічних, соціальних, політичних та ін.), що реалізуються ними у взаємозв'язках і взаємодії в межах тієї чи іншої соціальної групи, суспільства загалом. Для розуміння природи цілісності суспільства важливим є принцип антропосоціальної відповідності, що означає сумісність особисто-поведінкових характеристик суспільства як єдності культури і соціальності. Однак розуміння суспільства як цілісної системи розглянути ширше допомагає ідея, що лежить в основі цього принципу, – ідея взаємної

відповідності різних складових. Суть її в тому, що в процесі суспільного відтворення культура і соціальність взаємно підтримують одна одну в певному стані (взаємної відповідності), що є необхідною умовою цілісності суспільства, яка, у свою чергу, є обов'язковою умовою суспільного відтворення і розвитку [8, с. 355 – 336].

Науковці стверджують, що формування у школі моральних відношень як складника соціокультурної компетентності, здійснюється через реалізацію соціокультурної лінії навчання. В освіті вона презентується багатьма предметами, зокрема й українською літературою, що як окрема навчальна дисципліна у школах з національними мовами викладання пропонується для вивчення у 5 класі. Література відображає та зберігає знання, культуру народу й накопичений протягом його історії соціальний досвід.

Водночас вона є різновидом мистецтва, власне, мистецтвом слова. Література, як особлива форма відображення життя і діяльності людини, сприяє освоєнню учнями соціально-культурної дійсності через художні образи [4, с. 140]. Проте сьогодні в науковому обігу бракує робіт, які б висвітлювали особливості пізнання школярами соціокультурної сторони життя через українську літературу саме учнями шкіл з національними мовами викладання.

Наше дослідження довело, що учні означеної групи загальноосвітніх навчальних закладів вивчають українську літературу за програмою, яка практично не відрізняється від програми для дітей, рідною мовою яких є українська. У такій ситуації на повноцінне розуміння закладеного в літературних творах змісту негативно впливають принаймні два фактори.

Перший із них є наслідком того, що українська держава, гарантуючи всім національностям право на збереження їх традиційного розселення, забезпечує існування окремих національно-адміністративних одиниць. За умови, що представники національних меншин проживають компактно. Діти навіть у 5 класі ще не володіють українською мовою вільно, що гальмує розуміння тексту, прочитаного українською мовою.

Другий фактор якнайтісніше пов'язаний із особливостями навчання літератури у загальноосвітньому навчальному закладі I ступеня – літературне читання у початковій школі не виокремлюється як специфічний навчальний предмет, воно є лише однією зі змістових ліній предмета «Українська мова» [Там само, с. 141-142]. Отже, крім того, що діти недостатньо володіють українською мовою, в учнів шкіл із національними мовами викладання читацька навичка сформована лише на початковому рівні. Під впливом дії зазначених факторів у п'ятикласників виникає негативне ставлення до уроків української літератури, знижується інтерес до читання, учні залишаються байдужими до української літератури взагалі.

Враховуючи зазначені особливості, реалізація соціокультурної лінії у процесі літературного читання у школах з національними мовами викладання має ґрунтуватися на таких основних принципах: наступності між початковою та основною школою; поєднання загальнолюдського, національного та етнокраєзнавчого аспектів змісту освіти; інтегративності, спрямованості на полікультурне виховання учнів; креативності (пріоритет творчої самореалізації засобами літератури); варіативності змісту, методів, технологій; діалогічності, поваги до літератури та культури різних народів. Особливої уваги потребує відбір текстів, які пропонуються програмою для вивчення учням шкіл із національними мовами навчання.

Дійові особи літературних творів наділені різноманітними людськими якостями, широке коло яких презентують моральні відношення, зумовлені спілкуванням людей в соціально-культурному середовищі. Їх пізнання потрібне учням передусім для того, щоб збагнути сутність людських чеснот і вад. Поняття «чеснота (доброчесність)» при цьому розглядається як стійке позитивне моральне відношення людини. Водночас аналогічні негативні моральні прояви мають назву «моральні вади (пороки)» [8, с. 255].

У контексті загальної теорії відношень «моральні відношення» – це здатність особистості свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати

власну поведінку та поведінку оточуючих. Пізнання дитиною людських чеснот і вад відбувається через сукупність формуючих і цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що оточують її та забезпечують відтворення накопиченого соціально-культурного досвіду в її свідомості, способах поведінки та діяльності.

У широкому значенні відношення охоплюють сукупність таких понять: «цінності», «переконання», «зразки», «норми поведінки», притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству. У вузькому – соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) людини, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток особистості.

Тобто відношення є якісною характеристикою людської взаємодії, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність відношень відповідає багатогранності людської соціально-культурної активності.

У психологічному аспекті відношення особистості – це активний, свідомий, інтегральний, вибірковий та заснований на досвіді зв'язок особистості з різноманітними сторонами дійсності. Зважаючи на суспільну природу людини, в основі її відношень до себе та до інших лежать цінності, прийняті в суспільстві. На думку В. М'ясищева, відношення – це системоутворювальний елемент особистості, який виявляється як система відношень [6, с. 45].

Поняття «система» вважається категорією філософською. Сучасна філософія вкладає у це поняття широкий зміст. З точки зору філософії система – це множина елементів, які знаходяться у певних зв'язках один із одним. Всі елементи системи настільки тісно пов'язані між собою, що стають по відношенню до оточуючого їх середовища та інших систем певною єдністю [8, с. 389].

Розуміння соціокультурних якостей особистості як системи відношень ґрунтується на таких положеннях:

- система утворюється сукупністю (множиною) елементів, що мають зв'язки між собою;
- сукупність утворює єдине ціле, тобто видалення одного з елементів сукупності порушить властивість цілісності;
- утворене сукупністю елементів єдине ціле має певне призначення, властиве для всієї сукупності елементів, а не для якоїсь комбінації із них. Якщо ці загальні положення перенести на досліджуване питання, то стає зрозумілим, що моральні відношення є елементом системи соціокультурних відношень [9, с. 66-67].

Між елементами цієї системи існують відповідні зв'язки, завдяки чому особистість уявляється як певна цілісність і єдність.

На думку Г. Ващенка, будь-яка система функціонує у середовищі, що її оточує. Щодо соціокультурних відношень між особистостями, то вони функціонують в соціокультурному середовищі. Середовище завжди впливає на внутрішній стан системи. Відношення особистості формуються під впливом суспільних відношень, якими особистість пов'язана з оточуючим світом загалом та соціальним середовищем, зокрема [3, с. 67].

Таким чином, на моральні відношення учнів шкіл з національними мовами викладання впливає соціальне середовище, в якому існує дитина. Відношення диференціюються за ступенем узагальненості – від зв'язків суб'єкта з окремими сторонами або явищами зовнішнього середовища до зв'язків з усією дійсністю загалом.

Вплив середовища на відношення особистості відбувається за допомогою деяких факторів. У процесі здобуття дитиною загальної середньої освіти до таких належить, зокрема, українська література.

Кожен елемент в системі соціокультурних відношень має свою структуру. Структура соціокультурних відношень – це сукупність окремих компонентів і зв'язків між ними. Структура морального відношення презентується через три компоненти: емоційний, пізнавальний, поведінковий.

Так, емоційний компонент сприяє не лише формуванню емоційного ставлення особистості до моральних явищ, людей, наділених певними моральними якостями, а й до самої себе. А пізнавальний компонент сприяє сприйняттю та оцінюванню людиною (усвідомленню, розумінню, поясненню) моральних якостей людей та самої себе. Крім того, такий компонент тісно пов'язаний із свідомістю особистості. Поведінковий компонент реалізує вибір стратегій і тактик особистості щодо моральної поведінки в родині, в школі, в широкому соціокультурному середовищі. Поведінковий компонент – це діяльнісний вияв морального ставлення особистості.

Формування моральних відношень учнів шкіл із національними мовами викладання через читання української літератури здійснюється на основі науково обгрунтованої програми читання. Провідними принципами добору літературних творів для читання з метою збагачення уявлень дітей про моральні відношення є їхня жанрова й авторська різноманітність. Серед літератури різних жанрів вагоме місце належить українському фольклору. Саме через прислів'я, приказки, лічилки, загадки, усмішки, казки, притчі, легенди, народні пісні презентує уявлення про духовні цінності та моральні норми українського народу. Доведено, що для формування моральних знань та моральної свідомості найбільш доцільно використовувати соціально-побутові казки, прислів'я, приказки й народні пісні.

Опрацювання літературних творів на уроках передбачає декілька взаємопов'язаних етапів:

1) підготовчий (встановлення зв'язку з раніше прочитаними творами, знайомство з біографією письменника, епохою, яка знайшла відображення в творі, ознайомлення з історією написання твору, його проблематикою, робота з новими для учнів поняттями та ін.);

2) етап первинного читання (цілісне сприймання тексту з максимальним збереженням його емоційного впливу, розуміння учнями конкретного змісту прочитаного, ознайомлення з сюжетною лінією твору);

3) етап аналітичного читання (аналітичне багаторазове читання тексту, смисловий та художній аналіз, виявлення моральних відношень між діючими особами у змісті твору, визначення і пояснення причиново-наслідкових зв'язків та ін.);

4) етап узагальнення (акумуляція емоційних та естетичних уявлень дітей, поглиблення розуміння учнями головної думки твору, рефлексія).

5) етап творчого опрацювання прочитаного.

Доведено, що творче засвоєння учнями змісту прочитаного ефективно відбувається через виконання ролей тих персонажів, які є дійовими особами літературного твору. З цією метою вчителі використовують метод рольової гри.

У процесі рольової гри учні програють різноманітні соціальні ролі та міжособистісні стосунки, реалізуючи при цьому за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування (жести, пози, міміку, контакт очей тощо) моральні ставлення дійових осіб. Зміст читання української літератури у школах із національними мовами викладання дозволяє інтерпретувати засобами рольової гри різні моральні аспекти людських стосунків в контексті системи соціокультурних ставлень.

Висновки. У психологічному аспекті соціокультурні відношення людини в розгорнутому вигляді є цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності, які формуються в активній діяльності суб'єкта. Моральні відношення є окремим елементом системи соціокультурних відношень особистості, а соціокультурна компетентність особистості свідчить про сформованість її соціокультурних відношень.

Діяльнісним виявом морального відношення визнано моральну поведінку, що обумовлюється ціннісними орієнтаціями та моральною свідомістю. Читання літературних творів учнями безпосередньо пов'язане з формуванням ціннісної сфери особистості, яка визначає її моральні відношення та поведінку.

Список використаних джерел

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы : Пер. с англ./ Общ. ред. М. С. Мацковского; Послесловие Л. Г. Ионина и М. С. Мацковского. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.

2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.

3. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 103 с.

4. Кудикіна Н. В. Реалізація соціокультурної лінії навчання у процесі літературного читання учнів шкіл національних меншин (методичний аспект) / Науковий журнал «Парадигма пізнання: гуманітарні питання» – № 2 (13). – К. : Центр міжнародного наукового співробітництва, 2016. – С. 137 – 150.

5. Лілія Гриневич. Найстрашніше – освічена людина без цінностей. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo-intervyu/liliya-grynevych-naystrashnishe-osvichena-lyudyna-bez-cinnostey>

6. Мясищев В. Н. Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева – М. : Издательство «Институт практической психологи». – Москва–Воронеж, 1995. – 356 с.

7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

8. Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.

9. Чікарькова М. Ю. Культурна самоідентифікація сучасного українця: свобода духовного вибору / Парадигма пізнання: гуманітарні питання // Науковий журнал – №2 (13). – К. : Центр міжнародного наукового співробітництва «ТК Меганом». – 2016. – С. 64–78.

Надежда Кудыкина. МОРАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье раскрыта роль украинской литературы как одного из ведущих учебных предметов в формировании моральных отношений учащихся школ с национальным языком преподавания, показана их связь с социально-культурной компетентностью школьников. Определены основные принципы реализации социально-культурной линии обучения в процессе литературного чтения в общеобразовательных учебных заведениях указанного типа. Выделены взаимосвязанные этапы работы с литературными произведениями на уроках.

Ключевые слова: школы с национальным языком преподавания, украинская литература, социально-культурная компетентность, моральные отношения.

Nadiia Kudikina. MORAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE SOCIO-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH LITERATURE

The article deals with the role of Ukrainian literature as one of the leading subjects in creating moral attitudes of students in schools teaching in national languages, there are shown their relationship with the socio-cultural competence of students. Established the basic principles of the socio-cultural training in the line of literary reading in comprehensive schools. Separated interrelated stages of literature study in the classroom.

Keywords: school teaching in national languages, Ukrainian literature, socio-cultural competence, moral attitude, the structure of moral attitudes.